

לְשׁוֹנֵנוּ

כרך שישים ושלושה, חוברת שלישית ורביעית
התש"ס-התשס"א

תדפיס

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ליקוטים ממילון שמות הרפואות של ר' יונה אבן ג'נאח

ר' יונה (מרינוס) אבן ג'נאח (ריב"ג), המוכר גם בכינויו הערבי אבו אלוליד מרואן אבן ג'נאח, חי ופעל בספרד במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה. הנתונים הביוגרפיים עליו מעטים ומעורפלים ועולה מהם שהוא חי בין השנים 980-1040 בקירוב. בצעירותו פעל כעיר קורדובה, ושהה בה עד ודיפות הברברים בשנת 1012. לאחר נדודים רבים התיישב בסרגוסה, ושם חי עד יום מותו. אבן ג'נאח נחשב לגדול הבלשנים והמדקקים העבריים כימי הביניים, ומפרי עטו נותרו לנו חיבורים שונים, רובם בענייני תורת הלשון,¹ ושירידיים מפירושו למקרא.² חיבורו הגדול והמקיף ביותר הוא ספר הדקדוק (כתאב אלטנקה) שנערך בשני חלקים: ספר הרקמה (כתאב אללמע) וספר השרשים (כתאב אלאצול).

ריב"ג הרופא

פעילותו של ר' יונה אבן ג'נאח בתחום הרפואה³ ידועה פחות, ולה מוקדש מאמרנו. כפי שנראה בהמשך, הוא השתלם במלאכת הרפואה עוד בנעוריו,

- * מחקר זה נחמך על ידי קרן המרכז לתרבות, חברה וחינוך כמורשת יהדות ספרד על שם אהרן ורחל דהאן. ברצוננו גם להודות לד"ר אורי מלמד על הערותיו המלומדות ועל עצותיו המחכימות.
- 1. ראה מונק; דירנבורג, המבוא; שטיינשניידר, עמ' 123-125. את תרומתו של אבן ג'נאח להכרת הלהג הספרדי-ערבי הזכיר רייט (W. Wright) במבוא למילון של דוזי (R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leide-Paris 1927, p. xiii; D. Tene, "Ibn Janāh, Jonah", *Encyclopaedia Judaica* 8 (1972), עמ' 1181-1186; וראה עוד המבוא של ב"ו באכר למהדורת ספר השרשים של אבן ג'נאח, ברלין תרנ"ו, עמ' VII-XXX; מ' וילנסקי, "לתולדות ר' יונה בן ג'נאח", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 97-103; א' ממן, "ר' יונה אבן ג'נאח", לשוננו לעם מ-מא, קובץ לשנת הלשון, בעריכת מ' בראשר (תשמ"ט-תש"ן), עמ' 125-131.
- 2. מ' פרץ, "שריד מפירוש של ר' יונה אבן ג'נאח לדברי הימים", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 283-288; א"ז רבינוביץ, פירוש לכתבי הקדש מאת אבי המדקקים והפרשנים ר' יונה הספרדי, אבן ג'נאח, תל-אביב תרצ"ג; מ' פרץ, "יחסו של ר' יונה אבן ג'נאח לטקסטים מקבילים במקרא", מחקרים בלשון העברית ובמדעי היהדות, בעריכת א' בן-דוד ו' גלוסקא, נתניה תשס"א, עמ' 125-139.
- 3. רבים מהחוקרים הטוקרים את הביוגרפיה של אבן ג'נאח מציינים זאת בדרך אגב; ראה למשל

בקורדובה או באליסאנה (לוסינה; Lucena), ועסק בה בפועל. עדויות לכך הן כינויו בחלק ממקורות ימי הביניים: "ר' יונה הרופא ממדינת קורדובה",⁴ "אלחכים אבו אלוליד",⁵ או "אבו אלוליד בן ג'נאח אלחכים אלטרקסטי".⁶ המקור העיקרי אשר מציין את פועלו של ר' יונה בתחום הרפואה הוא הספר "טבקאת אלמס" מאת צאעד אלגנדלס⁷ (מת בשנת 1070 בקירוב). הקטע הבא מובא בשינויים קלים בספרו של אבן אבי אַצִיבֶּעָה (1203–1270) על תולדות הרופאים:

מרואן אבן ג'נאח היה גם כן יהודי; והוא עסק במלאכת תורת ההיגיון ודעתו היה רחבה בחכמת הלשון של הערבים [=הערביית] ושל היהודים [=עברית]; בעל ידע מופלג במלאכת הרפואה. ובין ספריו, "ספר הקיצור" (תלחיץ), וכבר כלל [בתוכו] את ביאור שמות התרופות הנפרדות ושיעור המידות והמשקלות אשר בשימוש במלאכת הרפואה.⁸

חיבורו על הרפואה

מחיבורו של אבן ג'נאח על הרפואה לא שרד דבר ועל קיומו אנו יודעים מתוך ציטוטים בודדים שהשתמרו ממנו בספרי רפואה אחרים שנכתבו בימי הביניים. מחיבורים אלה עולה שחיבורו של אבן ג'נאח זכה להערכה רבה כבר בתקופתו ובקרב רופאים בספרד ובצפון אפריקה בתקופה מאוחרת יותר. הוא נזכר לראשונה בספר על התרופות הנפרדות שכתב הרופא היהודי יונס (או יוסף) אבן יצחק אבן ככלארש. חיבורו של רופא זה נקרא "אלמסתעיני" על שם מושל סרגוסה, אבו ג'עפר אחמד השני אלמסתעיני (1085–1109).⁹ נראה שאבן ג'נאח כתב את חיבורו

שטיינשניידר, עמ' 125, הערה 9; דירנבורג, עמ' LXXV; M. Meyerhof, "Esquisse d'histoire de la pharmacologie et botanique chez les musulmans d'Espagne", *al-Andalus* 3 (1935), עמ' 15; אלח'טאבי, עמ' 55.

4. ר' אברהם אבן עזרא, מאוני לשון הקודש, אוסיבאך תקנ"א, עמ' ב.
5. אבו אבריהם יצחק אבן ברוך, כתאב אלמואונה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה, מהדורת פ' קאקאווצאוו, ס"ט פטרבורג 1890. הוא מזכיר 43 פעמים את אבן ג'נאח בכינוי זה; ראה במפתח המובאות במבוא, עמ' II.
6. ר' יוסף אבן עקיב, התגלות הסודות והופעת המאורות, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשכ"ד, עמ' 16.
7. צאעד בן אחמד בן צאעד האנלסי, כתאב طبقات الامم, מהדורת ל' שיחז, בירות 1912, עמ' 89.
8. אבן אבי אצ'יבֶּעָה, עמ' 498.
9. על אבן ככלארש, ראה אבן אבי אצ'יבֶּעָה, עמ' 501; שטיינשניידר, עמ' 147–148; אלח'טאבי, עמ' 55; H. P. Renaud, "Trois etudes d'histoire de la medecine arabe en Occident", *Hesperis* 10 (1930), pp. 135–150; M. Levey, "The Pharmacological Table of ibn

בראשית דרכו, כנראה בשנות העשרים לחייו. המקור השני שמזכיר את אבן ג'נאח, אם כי לא תמיד בציטוט מלא, הוא אבו אלח'יר אלח'בילי, סופר ספרדי בן המאה השתיים-עשרה והוא מכנה אותו בשם "היהודי" (אליהודי).¹⁰ בספרו החשוב המבאר את שמות הצמחים הוא חולק על אבן ג'נאח פעמים רבות ומציע זיהויים אחרים משלו. מחבר נוסף שמצטט מחיבורו של אבן ג'נאח הוא הסופר אלדריסי (מת ב-1166), מוסלמי בן למשפחת שריפים מצפון אפריקה, שפעל תקופה מסוימת בחצרו של רוג'ר השני ששלט בסיציליה בין השנים 1130–1154,¹¹ ושכתב חיבור חשוב על סגולותיהם של חומרי המרפא.¹² במבוא לספרו "ביאור שמות הרפואות" מציין הרמב"ם (1138–1204) במפורש שהוא מסתמך על חיבורו של אבן ג'נאח,¹³ אם כי אין הוא מציין בגוף החיבור את מקורותיו. גם הרופא האנדלוסי אבן אלביטאר (מת בדמשק ב-1248)¹⁴ מצטט פעם אחת במפורש את אבן ג'נאח. לפי מונק,¹⁵ אבן ג'נאח נזכר כמה פעמים גם בספרו של אלסויד (1203–1291) "כתאב אלסמאת פי אסמא אלנבאת" הנמצא עדיין בכתב יד.¹⁶ כמו כן נזכר אבן ג'נאח בחיבורו של עלי אבן עבד אלעטיים אלנצארי על ה"תריאק אלפארוק", חיבור שכתבו נשלמה בשנת 1268¹⁷ (מחבר זה חי באזור הסורי כפי הנראה).

10. "Biklarish", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 26 (1971), 413–421; محمد العربي الخطابي, الاغذية والادوية عند مؤلفي الغرب الاسلامي, בירות 1990, עמ' 303–335; עמר וסרי.
11. ואין להחליפו באדם בשם מאסרג'יה, רופא ממוצא פרסי שפעל בראשית המאה השמינית וכונה לעתים בשם זה.
12. ראה י' דרורי, "משכיל מוסלמי מתאר את ארץ-ישראל הפראנקית", הצלבנים בממלכתם, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 120–131.
13. *al-Idrisi, Compendium of the Properties of Diverse Plants and Various Kinds of Simple Drugs*, ed. F. Sezgin, Frankfurtam Main 1995.
14. רמב"ם, ביאור, עמ' 2; רמב"ם, שמות, עמ' 16. כאשר ההפניה היא אל המבוא של ביאור שמות הרפואות לרמב"ם ראינו צורך לתת את מראה המקום המדויק בשתי המהדורות – זו של מאיהוף חו של מונטנר, ואילו כשמדובר בשמות הרפואות הסתפקנו בהבאת מספרן הסיפורי בלבד בלא ציון מספר העמוד.
15. על מחבר זה ראה עמר, אבן אלביטאר.
16. מונק, עמ' 45, הערה 1; וכן ראה L. Leclerc, *Histoire de la medecine arabe*, I, New-York 1971, עמ' 554–555.
17. כתב יד, הספרייה הלאומית, פריס, מס' 3004 (מכיל 614 עמודים); בעין ראשוני בספר לא מצאנו מובאות של אבן ג'נאח. על כתב יד זה ראה M. de Slane, *Catalogue des manuscrits Arabes de la bibliotheque nationale*, 2, Paris 1883, pp. 534–535; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, I, Leiden 1937, p. 493; G. Vajda, *Index general des manuscrits Arabes Musulmans de la bibliotheque nationale de Paris*, Paris 1953, עמ' 619.
18. כתב יד מרילנד, הספרייה הלאומית לתולדות הרפואה מס' 48–125, עמ' 118.

כל הציטוטים המובאים בשמו של אבן ג'נאח (ראה להלן) עוסקים בביאור שמות התרופות, תחום ספרותי מיוחד שהתפתח בימי הביניים. כאותה תקופה הייתה הרפואה מבוססת על ריפוי בתרופות נפרדות ומורכבות מגוונות שמקורן בכל רחבי העולם, מהודו ועד חופי ספרד. פעמים רבות היו לאותן תרופות כינויים וזיהויים שונים במקומות שונים, כפי שציין הרמב"ם, "כי רפואה אחת יכולה להיקרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה, בגלל הבדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה מדינה".¹⁸ מילונים אלו מנעו לבלבל ולכן היו חיוניים לכל העוסקים במלאכת הרפואה: לרופאים, לרוקחים ולסוחרים אשר היו מייבאים את התרופות.

חיבורו של אבן ג'נאח הוא אחד המילונים הקדומים ביותר לשמות הרפואות. בדומה לספר הדקדוק אשר פ'כרת בו השפעה רבה של חיבורי המדקדקים הערבים,¹⁹ גם כאן בוודאי עמדו לפני אבן ג'נאח מילונים של מחברים שקדמו לו. הוא אינו מציין את מקורותיו, למעט מקרים ספורים, כדוגמת המובאה בשם אבו חניפה אלדינורי (מת ב-895),²⁰ שכתב את אחד הספרים הקדומים החשובים ביותר בתחום הבלשנות הבוטנית הערבית.²¹

נראה שהחיבור היה ערוך כמו המילונים האחרים מסוגו, כלומר על פי סידור אלף-ביתי. מאחת המובאות ניתן ללמוד שהחיבור היה ערוך ומחולק לפרקים או למאמרים אחדים.²² ביאורי שמות הסממנים מובאים בו בתכלית הקיצור ומהבחינה הזאת שמו קולע מאוד: "ספר הקיצור" (תלחיץ).²³ הוא כולל בתוכו מונחים מעולם החי, מעולם המחצבים ובמיוחד מעולם הצומח. במקצת המובאות שהשתמרו מחיבורו אנו מוצאים שהוא מזכיר לשונות ולהגים שונים לתרופות הנפרדות, ביניהם ערבית, יוונית, לטינית וספרדית. במובאות הללו אין כל רמז לכינויי הסממנים בעברית, ותופעה זו מאפיינת חיבורים דומים אחרים שנכתבו בידי יהודים בספרד, כדוגמת אבן בכלארש והרמב"ם.²⁴ ניכר שאבן ג'נאח ביקש לכתוב ספר שימושי קצר: נאמן לשיטתו הוא אינו מאריך בפרטים, והוא מסתפק במידת הצורך בהבאת תיאור תמציתי של הסממן, סימני ההיכר שלו ושימושיו.

18. רמב"ם, ביאור, עמ' 1; רמב"ם, שמות, עמ' 15.

19. ראה ד' בקר, מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח, תל-אביב תשנ"ט.

20. ראה אריסי, ב, עמ' 235.

21. ראה אבו חניفة الدينوري, كتاب النبات, מהדורת לוי (B. Lewin), אופסלה 1953, בירות 1974; מהדורת מחמד חמיד אללה, קהיר 1973.

22. ראה אריסי, ב, עמ' 265, נזכר בטקסט "אמר אבן ג'נאח ברסאלה אלסאן[דסה?] [=המאמר השישי]."

23. אבן אבי אצבעה, עמ' 498.

24. ראה עמר וסרי.

מובאות מן המילון הרפואי של אבן ג'נאח

נביא להלן לקט מובאות מחיבורו של אבן ג'נאח כפי שצוטטו בחיבורים אחרים שחלקם עדיין מצוי בכתבי יד. רוב המובאות הן מספרו של אדריסי שיצא במהדורת צילום פקסימיליה. בחלק מן המקרים הניקוד הדיאקריטי חסר או לא ברור וההשלמה נעשתה על ידי השוואה לאותם מונחים הנמצאים במילונים מקבילים. ברוב המקרים השתדלנו להציע זיהוי מדעי לביאור שמות הפריטים שמזכיר אבן ג'נאח.

– "אבן ג'נאח בספרו: האברג' – גרעין (חב) אדום עגול הדומה לזרע הצנון (פג'ל) טעמו חריף והוא משלשל".²⁵

– "אמר אבן ג'נאח: האנג'דאן אלאסוד הוא עלה החלתית אלמנתן. ואמר אחר: שהוא פריה [של החלתית] והוא הנכון יותר. והפרי הזה שחור בצורתו של אלסנה אלעצאפיר".²⁶

– "אמר אבן ג'נאח: המרג'אן הוא הבסד".²⁷

– "אמר אבן ג'נאח: חמאחם בערבית הוא החבק רחב העלים והוא החבק אלנבטי והיא [!] אחד מן הסאהספ[ר]ג', מפני שכאשר יש לו תפוח (תפאח) הוא מצהיב. והוא החבק אלבסתאני וענפיו ירוקים מרובעים ולו תפרחת לבנה וזרעים מרובים. והחבק נקרא ברומית באסליק[ון]".²⁸

– "אמר אבן ג'נאח: אלאיהקאן הוא הג'רג'יר".²⁹

– "אמר אבן ג'נאח: דוקוא – הזרע של הג'זר אלברי, יש לו גזר לכן מתחת לקרקע, עלהו דומה לעלה הג'זר אלבסתאני, נפח בשרו [הכוונה לאשרוש] פי שישה, פי שלושה או ארבעה, יש בו זרע הדומה לראזיאנג' הרחב, אלא שיש בו שערות מסביבו וריחו טוב כריח הג'זר או הג'זר".³⁰

25. אדריסי, ב, עמ' 33. צמח שמקורו בהודו מוזהה עם *Embelia ribes*. ראה עיסא, עמ' 75;

אבן ואפר, עמ' 208; M. Meyerhof and G. P. Sobhy, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs"*, of Ahmad Ibn Muhammad Al-Ghāfiqī by Gregorius Abul-Farag (*Barhebraeus*), 1-4, Cario 1932-1940, עמ' 354-355, מס' 171-172.

26. אדריסי, ב, עמ' 44. מוזהה עם כלך החלתית (*Ferula assa-foetida*), נזכר פעמים אחדות במשנה, והרמב"ם אף מציין את שמותיו הערביים ואת סגולותיו הרפואיות. ראה במיוחד בפירושו למשנה (מהדורת י' קאפח) בטבול יום א, ה; עוקצין ג, ה; רמב"ם, ביאור, מס' 18; אבן אלביטאר, עמ' 58-59.

27. אדריסי, ב, עמ' 81, הוא ה"אלמוג". וראה ריב"ג, עמ' 345; רמב"ם, ביאור, מס' 45, 227.

28. אדריסי, ב, עמ' 101-102. בשם זה ידוע אחד מזני הריחן המצוי (*Ocimum basilicum*) בחימן. השווה אבן אלביטאר, ב, עמ' 33.

29. אדריסי, ב, עמ' 131. נזכר אצל אבן אלביטאר, א, עמ' 71; אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 190-191; רמב"ם, ביאור, מס' 74. הג'רג'יר נקרא כיום בעברית בן-חרדל מצוי (*Eruca sativa*), אולם כאן הכוונה לאחד ממיני חבר הקרובים לו.

30. אדריסי, ב, עמ' 156. מוזהה עם הגזר הקיפח מתת מין התרכותי (*Daucus carota*). ראה רמב"ם, ביאור, מס' 94.

– "אמר אבן ג'נאח: הורשאן אם יערבו עם כמותו מלח וישרפו ויטחנו וישמו ממנו בלחם בכמות המלח ששמים בכצק – ימיס את ה'חזירים' (ח'נאזיה) של העורף ולא יהא צורך בברזל ויש אומרים כי הלחם הזה משלשל מאד".³¹

– "אמר אבן ג'נאח: טראתי'ת הוא תמצית היופסטידאס".³²

– "(בעניין הטרח'שקוק) – אמר אבן ג'נאח: אמר אבו חניפה: הוא ירק מר ולו פרחים צהובים".³³

– "אמר אבן ג'נאח: הלפאה הוא היברוח".³⁴

– "אמר אבן ג'נאח: במאמר השישי [?]³⁵: הבטראסאליון פירושו בערבית אלכרפס אלצח'רי".³⁶

– "אמר אבן ג'נאח: תובאל אלנחאס הם הפצלים (צפאח) אשר ניתזים ממנה [מהנחושת] כאשר מכים [עליה] תובאל אלח'רדי".³⁷

– "אמר אבן ג'נאח: פו – עשב שלו שורש בגודל החציר בצבע היאקות; אם תשברהו, תמצא שתוכו נוטה לצהוב, והוא צורב את הלשון, אם תטעמהו, ועלהו דומה לעלה הכרפס אלג'בילי ולו תפרחת כשל הנרקיס, בצבע ארגמני נוטה ללבן, והוא צומח בספרד ונקרא ששתרה".³⁸

31. אדריסי, ב, עמ' 163. אחד ממיני היונה; ראה רמב"ם, ביאור, מס' 128; אבן אלביטאר, ד, עמ' 191. לפי אמין اللؤلؤ, معجم الحيوان, קהיר 1932, עמ' 73, 87, מדובר ביונת ענק (Columba palumbus). בשם דומה נזכר בתלמוד בבלי (סנהדרין קח, ע"ב) ה"אוי'שינה", הוא עוף החול האגדי (Fenix). ה"חזירים" מוגדרים על ידי הרמב"ם כ"מורסא קשה מתחדשת בבשר הרך" ורפואתה הוא חיתוך בברזל; ראה רבנו משה בן מימון, פרקי משה (ברפואה), ההירד ד' מוגטנר, ירושלים תשכ"א, עמ' 196. יש המכנים מחלה זו בימינו בשם "מססת העור" (Scrofuloderma).
32. אדריסי, ב, עמ' 182. לפי עיסא, עמ' 65, מוזהה עם ה"טפל האדום" (Cynomorium cooccineum). מופיע בגרסאות דומות אצל רמב"ם, ביאור, מס' 117: "היופאקסטידאס ואומרים גם הופקטידאס". שם זה מציין את תמצית הטראת'ית, אפשרות נוספת היא שמדובר בצמח "רמנית הלוטם" (Cytinus hypocistis) ממנה נגזר השם הערבי; ראה עיסא, עמ' 67.
33. אדריסי, ב, עמ' 235. מוזהה עם ה"שקן הרפואי" (Taraxacum officinale), ראה עיסא, עמ' 177; רמב"ם, ביאור, מס' 175 (בשם טרח'שקוק); אבן אלביטאר, ג, עמ' 102.
34. אדריסי, ב, עמ' 250. מוזהה עם היוד'א הרפואי (Mandragora autumnalis); רמב"ם, ביאור, מס' 179: השווה ריב"ג, עמ' 154 וכן גם בתפסיר רס"ג לתורה לבראשית ל, יד.
35. המקור לא ברור: ב"רסאלה אלסא[רסה?].
36. אדריסי, ב, עמ' 265; רמב"ם, ביאור, מס' 196. הוא צמח ה"פטרוסיליה" (Petroselinum sativum); השווה אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 234.
37. אדריסי, ב, עמ' 346. הכוונה לשכבי הנחושת אשר שימשו לצרכים רפואיים, ראה רמב"ם, ביאור, מס' 385; אבן אלביטאר, א, עמ' 145–146.
38. אדריסי, ב, עמ' 385. מוזהה עם אחד ממיני הוולריאנה (Valeriana). ראה עיסא, עמ' 187; רמב"ם, ביאור, מס' 305; אבן אלביטאר, ב, עמ' 52, 169.

– "(אדיריון) – [אבן ג'נאח]: התפרחת שלו בצבע זהב, במרכזו 'ראש' קטן שחור".³⁹

– "אט'פאר אלטיב – הוא מכסה, סוג מתרופות הצדפים והוא דומה לצדף הארגמן [צדף אלפרפיר]. ויש הקוראים לו נאר[נ]ג', בשם אלוהראוי ואבן ג'נאח".⁴⁰

– "אצאץ – טעו לגבי השם הזה רוב הרופאים: אלוהראוי, אבן ג'נאח, אבן עבדון ואחרים (בטענם כי) אצאץ הוא המת'נאן אצל הברברים כלשונם".⁴¹

– "(בעניין הבלבוס, אחד ממיני הבלצל) – אמר אבן ג'נאח: הוא הצרין הקרוי בסרגוסה קנתיח [...]"⁴²

– "ג'וז דאוד – חתיכות משולשות בדומה לזרנבאד והוא עדין ממנו, מוכא מסין ומהודו – כך אמרו אלוהראוי ואליהודי [אבן ג'נאח]"⁴³.

– "(בעניין צמח החאלבי) – אבן ג'לגיל, אלוהראוי ואליהודי [אבן ג'נאח]: הוא מין של אללפת אלכרי [לפת הבר]"⁴⁴.

– "(בעניין חב אלסמנה) – אליהודי [אבן ג'נאח]: הוא חב אלקארה. הזרע הזה אם יאכלהו יוסיף לתאוות המשגל ויוסיף למשגל".⁴⁵

– "ח'רשאושאן: [הוא] השיאן – כך על פי אבן ג'נאח ואבו אלפתוח אלג'רג'אני".⁴⁶

– "(בעניין הדי'אדי) – וכבר נחלקו מקצת הרופאים לגביו. טען אבן ג'נאח שהדאדי הוא היופאריקון".⁴⁷

– "(בעניין רעי אלבל) – אליהודי [אבן ג'נאח] אמר: הוא החסכ".⁴⁸

39. אבן אלביטאר, א, עמ' 16. שם גם מוכא בשם אחרים שמדובר באחד ממיני הקחואן, צמח ממשפחת המורכבים (Compositae). לעומת זאת, אבו אלח'יר, עמ' 40, 425, מוזכר פעמיים את ריב"ג שטוען שצמח האדיריון הוא ה"ערטניתי'א", והוא מסתייג מזיהוי זה. גם רמב"ם, ביאור, מס' 55, לא קיבל זאת. על צמח הערטניתי'א ראה עמר, אבן אלביטאר, עמ' 69–70.
40. אבן בכלארש, עמ' 24. הטקסט אינו ברור בחלקו וקשה לקריאה, והמשפט הראשון הושלם בעזרת המקור; ראה אבן ואפר, עמ' 207. מדובר במכסה קונכייה (operculum) דמוי ציפורן, של מיני חלזונות שונים המכילים חומרי ניחוח, המפיצים ריח נעים וחזק כאשר קולים אותם, ואשר משמשים גם לרפואה. מוזהה עם ה"שח'לת" (שמות ל, לד) או ה"צפון'ן" (בבלי, כריתות ו ע"א), כפי שמצייני ריב"ג, עמ' 485, 714. על זיהוי זה ראה ז' עמר, "סממני הקטורת על-פי ר' סעדיה גאון", סיני קיח (תשנ"ח), עמ' קלא. ועל יתר הזיהויים ראה הנ"ל, "שחלת – צפון", על אחר ג (תשנ"ח), עמ' 31–37.
41. אבו אלח'יר, עמ' 64. לעומת זאת, רמב"ם, ביאור, מס' 222, צידד בדעתו של ריב"ג. על זיהוי הצמח ראה עיסא, עמ' 68.
42. אבו אלח'יר, עמ' 96. הוא חולק על זיהוי של ריב"ג, שכן לדעתו אין התאמה לתיאור שמביא דיוסקורידס. מכל מקום ברור שריב"ג מתכוון למין צמח מקומי הגדל בספרד.
43. אבו אלח'יר, עמ' 145.
44. אבו אלח'יר, עמ' 152.
45. אבו אלח'יר, עמ' 155. על זיהוי זה ראה עיסא, עמ' 68.
46. אבו אלח'יר, עמ' 206. ראה על צמח זה אבן אלביטאר, ג, עמ' 75.
47. אבו אלח'יר, עמ' 223. רמב"ם, ביאור, מס' 115, מכנה אותו בשם "אלדאדי" אלוומי".
48. אבו אלח'יר, עמ' 261. מדובר בסין צמח קרעני; ראה רמב"ם, ביאור, מס' 151.

- "(בעניין כרפס מאאי) - אלקלאם ואלעלאם [עם עיי"ן] ואני חושב שהוא שיבוש של המילה הזו - כך על פי אליהודי [אבן ג'נאח]⁴⁹."
- "(בעניין פודינג' ג'בלי) - טען אליהודי [אבן ג'נאח] שהשם הזה, כלומר מארון ואנמוריון הוא עשב לבן בעל פרח צהוב הדומה לזה של הצעתר המתפצל לשלושה ענפים עדינים למגע, מקום גדילתו הם ה"ביאצ'את" [סלעי קירטון לבנים] שבהרים"⁵⁰.
- "קיצום - שם של שבעה מינים של צמחים שונים בצורתם ורוב המינים שלו הם מהזופניים [הדבאת] ונחלקו בו בני אדם לרוב [...] אבן ג'נאח: הוא הטמיאלה [...] וכל אלה הם דברים שונים ומבולבלים."⁵¹
- "(בעניין האקארון מסוגי הסוסן) - והוא ידוע בשם ע'מד אלע'ראב [=תער העורב] - על פי אליהודי [אבן ג'נאח] ובשם אלסוסן אלסחאבי"⁵².

הערות רפואיות מ"ספר השרשים"

אבן ג'נאח אינו מזכיר ב"ספר הדקדוק" (כתאב אלתנקה) שלו את חיבורו הרפואי אף לא ברמז. רוב מקורותיו שאובים מספרות חז"ל והגאונים, ובמיוחד ניכרת השפעתו של רב סעדיה גאון (882-942). עם זאת, ניתן להבחין בהשכלתו הרפואית ובמיומנותו בביאור שמות הצמחים ללשונות השונות. אפשר ללמוד על כך מהערותיו הקצרות למקצת שורשי המילים, שסגנון מזכיר את סגנון המובאות שלו מספר ה"קיצור". להלן נביא דוגמאות אחדות מ"ספר השרשים" (כתאב אלצול):⁵³

- "אחו - והוא שם צמח שאוכלות אותו הבהמות: אמרו המתרגמים שהוא הקרט בקובץ בקו"ף, שהוא כרי"ש וטי"ת בלא ניקוד דיאקריטי [=קרט], והקרט הוא צמח הדומה לרטבה, אלא שהוא גדול יותר והעלים שלו גדולים יותר והוא נקרא

49. אבו אלח'יר, עמ' 318. השווה אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 186.
50. אבו אלח'יר, עמ' 487. השווה אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 227. אחד ממיני ה"אזובים" (משפחת השפתניים).
51. אבו אלח'יר, עמ' 523. לפי רוזי, א, עמ' 62, הטמיאלה הוא ה"שרק". הרמב"ם, ביאור, מס' 337, מציין את השרק כשמו הספרדי של ה"קיצום".
52. אבו אלח'יר, עמ' 558. כנראה מין גיאופיט ממשפחת השושניים ואין פרטים נוספים המאפשרים את זהויו.
53. ראה ספר השרשים בתרגומו של ר' יהודה אבן תיבון, מהדורת בי"ז באכר, ברלין תרנ"ז. המובאות כמאמר זה תורגמו מן המקור הערבי על פי מהדורת נייבאור. ב"ספר הרקמה" ריב"ג אינו עוסק כמעט בויהיו הצמחים, למעט מקרים בודדים. ראה ספר הרקמה בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תיבון, מהדורת מ' וילנסקי, ברלין תרפ"ט (מהדורה מתורגמת, ירושלים תשכ"ד), עמ' קלח-קלט, בעניין ה"לבנה" וה"מלוח".

- בפרסית שבד'ר עם חיריק בשי"ן, שווא כבי"ת, ודל"ת בניקוד דיאקריטי בחיריק [=שקד'ר]; ויש אומרים שהוא הדיס [...]"⁵⁴
- הדס - "הוא האס. ותושבי תימן קוראים לאס - הדס בדל"ת בלא ניקוד דיאקריטי"⁵⁵.
- לבנה - "מקל לבנה הוא הלבני והוא עץ גדול כ[עץ ה]סאג. נוטפת ממנו לחות והיא [=הלחות] כלולה ברפואות"⁵⁶.
- קנה בשם - "קצב אלטיב [=תרגום מילולי] והוא קצב אלד'רירה הכלול בבשמים"⁵⁷.
- כרופא וכבלשן מרבה אבן ג'נאח לעסוק גם במינוח המקצועי. כבארו את המילה נָטָף למשל הוא מסביר שמדובר במין שרף (צמע') נזולי, שהרי לא כל שרף הוא בעל תכונה כזו.⁵⁸ במיוחד ראויה לציטוט הערתו למילה סָמִים (שמות ל, לד), וכדרכו הוא מבסס אותה ב"ספר השרשים" על הספרות הרבנית:

תרגמוהו: "שרפים" למרות שגם הפריטים הנוכרים בפרשה הזו אינם שרפים, רוצה לומר, "שחלֶת" תרגמוהו "אט'פאר", ויש אומרים "לאד'ן", ושניהם אינם שרפים. והנכון ביותר לתרגם "תרופות" או "סמי מרפא", כמו שאמרו: "סם רפואה" ו"סם מות" (חולין סח, ע"ב) וכן "לא תשתי סמא" (פסחים קג, ע"א).⁵⁹

במיוחד חשובות הערותיו של אבן ג'נאח לחלק מפירושי הגאונים. בתחום זה הוא מפגין את ידיעותיו במלאכת הרפואה כפרשן עצמאי בעל חוש ביקורת מפותח. באשר לפירוש של הצירוף "אֶשְׁלֵל הַכֶּפֶר" (שיר השירים א, יד), אין הוא מסכים שמדובר ב"קנמון הקמפור" (*Cinnamomum camphora*) שנקרא בערבית "כאפור", וצידד בזיהויו עם הצמח *Lawsonia inermis*, הנקרא היום "כופר לבן" (*alba*), שמתאים לצמח הנזכר בפסוק:

יש אומרים שהוא הכאפור ואין לכאפור אשכול. [וראיתו] בפירוש "משחא

54. ריב"ג, עמ' 34; הרמב"ם, ביאור, מס' 347. לפי עיסא, עמ' 182, מדובר בצמח "הלחן אלכסנדרוני" (*Trifolium alexandrinum*).
55. ריב"ג, עמ' 170.
56. ריב"ג, עמ' 344. מוזהה עם עץ "ליקידמבר מזרחי" (*Liquidambar orientalis*). במקום אחר הוא מזכירו בשם אחר: "ויש שפירשו את הנטף אצטרך והוא מין של מינה נזולית, בעל ניתוח טוב". ראה ריב"ג, עמ' 431. על שמותיו של הצמח ראה הרמב"ם, ביאור, מס' 228.
57. ריב"ג, עמ' 638. "קצב אלד'רירה" הוא לעתים כינוי ל-*Andropogon schoenanthus*, וכדרך כלל לצמח *Acorus calamus*. ראה אבן אלביטאר, תפסיר, עמ' 116. לפי חלק מפרשני ימי הביניים הוא מוזהה עם "קנה הטוב" (ירמיהו ו, כ) או "קנה בשם" (שמות ל, כג) הנוכרים במקרא.
58. ריב"ג, עמ' 431.
59. ריב"ג, עמ' 485. הלאד'ן הוא שמו של הצמח "לוטם השרף" (*Cistus ladaniferus*), שמִּשְׁרְפוֹ הכינו בשם וסמי מרפא.

דכופר" של רב(ינו) שרירא [גאון ז"ל], שהוא ענף החנאא. והפירוש הזה הוא לדעתי הנכון, שכן החנאא הוא מן הבשמים ויש לו אשכול.⁶⁰

לעומת זאת, הוא אינו מקבל את זיהויו של רב סעדיה גאון, שהספד (ישעיהו נה, יג) הוא הצמח הנקרא כיום "שוש קרח" (*Glycyrrhiza glabra*) והנקרא בערבית "סוס", שהרי מדובר בצמח בעל ערך תועלתי המשמש להכנת משקה ממותק, שאינו מתאים לתיאור בנבואת הנביא. יחד עם זאת, הוא מנסה ללמד סנגוריה על רס"ג, שכן הוא מעריך אותו מאוד,⁶¹ ולכן הציע שמדובר בגרסה משובשת, וייתכן שהגאון התכוון לצמח אחר הנקרא בערבית "סואס":

"ותחת הספד" ראיתי בתרגומו [של רס"ג] "בדל אלסוס" [=במקום הסוס]. והסוס הוא זה אשר תמציתו ושורשיו כלולים ברפואות. ואני סבור שלא הייתה כוונת הכתוב אלא לצמח (הפחות בערכו). ולכן אני אומר שהמתרגם לא נתכוון אלא לצמח הנקרא סואס. אם כן או שהוא [=רס"ג] טעה או שהמעתיק השמיט ממנו [=סוס] את האל"ף. והסואס הוא צמח אשר מדליקים עם ענפיו אש כמו המרד' חולתו. ויש אשר קוראים לו סואסי עם יו"ד - ולדעתי זו הייתה כוונת המתרגם וכך סבר.⁶²

באחד המקרים מזכיר אבן ג'נאח במפורש את תופעת חילופי הלשונות ממקום למקום, תופעה שלשמה הוקדש מילונו הרפואי. בנוגע לפסקת הוא מעיר:

היא הכרסנה ואנשי אלשאם קוראים לה כנית ואנשי עיראק קוראים לה ג'לבאן. ולא הודעתך על שנחלקו בשמה, אלא על מנת שאם תראה שזולתי תרגם אותה לא כפי שאני תרגמתיה - אל תחשוש או תטיל ספק.⁶³

הזיקה בין "ספר הקיצור" ל"ספר השרשים"

סוגיה מעניינת אחרת היא הקשר בין "ספר הקיצור" ל"ספר הדקדוק". דומה שאין זיקה בין שני חיבורים אלה שנכתבו בתקופות שונות בחייו ולמטרות שונות. בעוד

60. ריב"ג, עמ' 329-330.

61. יחס הכבוד שרחש ריב"ג לרס"ג הביאו לנקוט כמותו פרשנות קשה, שדעתו לא הייתה נוחה הימנה. ראה י' בלאו, "עיונים בספר השורשים של יונה אבן ג'נאח", בתוך משאת משה, מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, בעריכת ע' פליישר, מ"ע פרידמן ו' קרמר, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 90.

62. ריב"ג, עמ' 496. בספרות הערבית נזכר שה"סואס" דומה למרד', המוזהה עם *Leptadenia pyrotechnica*, ראה עיסא, עמ' 108. זהו צמח מדברי בעל ענפים רותמיים הגדל בדרום הארץ ובחצי האי ערב. הוא עשוי להגיע לגובה שלושה מטרים. הצמח מכיל חומרים ורחניים דליקים מאוד. יש המזהים אותו עם "מעלה עשן" מסמני הקטורת (כרתות ו"א); ראה כ"צ לוריא, "מעלה עשן בעבודת יום הכיפורים", בית מקרא כא (תשל"ו), עמ' 193-198.

63. ריב"ג, עמ' 327.

שאת "ספר הקיצור" כתב אבן ג'נאח בצעירותו הנה את "ספר הדקדוק" השלים בימי זקנתו.⁶⁴ אמנם בשניהם ניכרת השכלתו בתחום הבלשנות והרפואה, אך את "ספר הקיצור" כתב כרופא, בהתאם לסוגה הספרותית המקובלת בשטח המילונאות הרפואית. זהו ספר המיועד לכל המתעניין בתחום ללא כל הבדל דתי או אתני, ולכן אין בחיבור כל רמז למקורות יהודיים. לעומת זאת, את "ספר הדקדוק" כתב כבלשן יהודי המבקש לבאר את כתבי הקודש עבור קוראים יהודים תוך הסתייעות רבה בשפה הערבית לצד מחויבות לפרשנות המסורתית של חז"ל והגאונים. מגמה דומה מוצאים גם אצל הרמב"ם, שאינו מביא בחיבורו "ביאור שמות התרופות" כינויים בעברית, וגם בכתביו הרפואיים האחרים אין כל רמז למקורות עבריים אחרים; זאת בניגוד לאוצר המונחים והגדרותיהם השאולים מן התרבות הערבית שהוא מביא למשל בפירוש שמות הצמחים למשנה.

נוכל להמחיש את טענתנו בעזרת כמה דוגמאות של זיהוי מונחים המופיעים במקביל בשני החיבורים. ב"ספר השרשים" ביקש אבן ג'נאח לבאר מהם הדוֹנָאִים המקראיים, בעזרת המונח הערבי השכיח: "זהוה אלפאח";⁶⁵ ואילו ב"ספר הקיצור" שתכליתו ביאור שמות נרדפים נוספים, כתב ש"הלפאח הוא היברוח".⁶⁶ דוגמה אחרת היא הפירוש למילה אלמוג. ב"ספר השרשים" הוא מבקש לזהות את עצי האֶלְגוֹמִים (דברי הימים ב ט, י) כעץ מחטני הגדל בלבנון, והוא יוצא נגד המפרשים שהוא מין אלמוג (coral) הגדל בים:

והמילה הזו תורגמה מרג'אן. והמרג'אן הוא צמח הגדל בים בהרים אשר תחת המים והוא ידוע בשם הג'ר אלשג'רי [האבן העצית] שכן הוא עץ המתאבן לאחר הוצאתו מן המים; ויש שפירשוהו גם בקם ב"מ"ם; ואני אומר שהוא ממיני הארז וְרָאִתִּי לכך היא "ושלח לי ארזים ברושים וְאֶלְגָּמִים מהלבנון" - ובלבנון לא צומחים לא מרג'אן ולא בקם.⁶⁷

לעומת זאת, ב"ספר הקיצור" מגמתו של אבן ג'נאח שונה; שם הוא מבקש להציג שם נרדף נוסף למילה אלמוג: "המרג'אן הוא הבסד".⁶⁸

דוגמה אפשרית נוספת מתייחסת ל"אט'פאר אלטיב": בספר השרשים מזהה אבן ג'נאח את השְחֵלֶת (שמות ל, לר) עם הצפורן, בעקבות הפסוק בדניאל ד, ל; ו⁶⁹ ואילו

64. ראה הקדמתו לספר הרקמה, עמ' כד.

65. ריב"ג, עמ' 154.

66. אדריסי, ב, עמ' 250.

67. ריב"ג, עמ' 345. השווה רמב"ם, ביאור, מס' 227. הבקם הוא עץ אדום (*Brazilwood*) שמופק משני מינים: *Caesalpinia echinata* ו-*Caesalpinia sappan* (עיסא, עמ' 35-36). הבקם שימש כסממן צביעה אדום וכחומר רפואי.

68. אדריסי, ב, עמ' 81. השווה רמב"ם, שמות, מס' 45, 227 וראה עוד הערה 27 לעיל.

69. ריב"ג, עמ' 714.

ב"ספר הקיצור" נראה כי הוא מתייחס רק לשם הסממן ולתיאורו. תיאור זה אינו מצוי בידינו; אנו למדים עליו מציטוטו אצל אבן בכלארש.⁷⁰

סיכום

מילון שמות הרפואות של אבן ג'נאח הוא כנראה אחד מן החיבורים הראשונים השייכים לאסכולת ספרד. העובדה שהוא מצוטט אצל אחדים מן הרופאים החשובים בימי הביניים מעידה על החשיבות הרבה שייחסו לו בני דורו והבאים אחריו. אבן ג'נאח ובני תקופתו הניחו את היסוד להתפתחות של מילונאות רפואית ענפה. במהלך הזמן התפתחה המילונאות ונכתבו מילונים מקיפים יותר, ואט אט פסק השימוש בחיבורו המקוצר עד שנעלם כליל; שרידים ממנו נותרו רק בקרב יצירותיהם של המחברים המאוחרים. גם אם המילונים המאוחרים אינם מצטטים אותו במפורש, הם בוודאי היו מיוסדים על חיבורו, כפי שציין זאת הרמב"ם בהקדמתו. ואכן, רוב המובאות של אבן ג'נאח מופיעות אצל הרמב"ם, אם כי בנוסח ובעריכה שונים מעט. דומה שהשכלתו של אבן ג'נאח כרופא וכבלשן המתמחה בביאור שמות סמי הרפואה מאירה באור חדש ובהיר יותר גם את יצירתו הבלשנית "ספר השרשים", הגם שזו נכתבה בשלב מאוחר יותר של חייו ומתוך מניעים שונים. בחיבור זה שנכתב למען קהל קוראים יהודי ניכרות ידיעותיו הרבות בשדה הרפואה ובמונחיה, והן תרמו תרומה חשובה להבנת עולם המונחים המקראיים בתקופתו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבו אלח'יר = אבו الخیر الأشبيلي، عمدة الطبيب في معرفة النبات، בירות 1995
 אבן אבי אציבעה = ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الأطباء، בירות 1965
 אבן אלביטאר = ابن البيطار، الجامع لمفردات الأدوية والأغذية، א-ד, כולאק 1874
 אבן אלביטאר, תפסיר = ابن البيطار، تفسير كتاب دياسقوريدوس، בירות 1989
 אבן בכלארש = ابن بكلارش، كتاب المستعيني، כתב יד מדריד, הספרייה הלאומית, מספר 5009

אבן ואפד = ابن وافد، كتاب الأدوية والمفردات، מדריד 1995
 אדרסי = al-Idrisi, Compendium of the Properties of Diverse Plants and Various Kinds of Simple Drugs, 1-3, ed. F. Sezgin, Frankfurt am Main 1995 (מהדורת צילום פקסימיליה)

אלח'טאבי = محمد العربي الخطابي، الطب والأطباء في الأندلس الإسلامية، א, בירות 1988

דירנבורג = J. and H. Derenbourg, *Opuscules et traites d'Abou'l-Walid Merwan Ibn Djanah*, Paris 1880

מונק = S. Munk, "Notice sur Abou'l-Walid Merwan Ibn-Djana'h", *Journal Asiatique* 2 (1850), pp. 1-50

עיסא = A. Issa Bey, *Dictionnaire des noms des plantes*, Caire 1930
 עמר, אבן אלביטאר = ד' עמר, "אבן אל-ביטאר חוקר צמחי אש-שאם", קתדרה 76 (תשמ"ה), עמ' 49-76

עמר וסרי = ד' עמר ו' סרי, "אבן בכלארש - מגדולי רופאי ספרד", קורות (כדפוס) ריב"ג = ריב"ג, ספר השרשים, מהדורת א' נויבאור, לונדון 1875

מב"ם, ביאור = רבנו משה בן מימון, שרח אסמאא אלעקאר, מהדורת M. Meyerhof: *Un Glossaire mémoires presentes a médicale matière Memoires presentes a composé par Maimonide l'institut d'Egypte* 41, Caire 1940

מב"ם, שמות = רבנו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, תרגם וערך ד' מונטגר, ירושלים תשכ"ט

שטיינשניידר = M. Steinschneider, *Die Arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902

70. מובא אצל אבן בכלארש, עמ' 24. ראה הערה 40 לעיל.